

ABDULLA QAHHOR ASARLARIDA QO'LLANGAN NUTQ FAOLIYATI BILAN BOG'LIQ FRAZEOLOGIZMLAR

G.Z.Rozikova

FarDU professori, filologiya fanlari doktori

D.Abdullayeva

FarDU o'zbek tili yo'nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20701760>

Annotatsiya

Ushbu maqolada Abdulla Qahhor asarlarida qo'llangan nutq faoliyati bilan bog'liq frazeologik birliklarning lingvistik va badiiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Yozuvchi ijodida uchraydigan gapirmoq, so'zlamoq, sukut saqlamoq, fikr bildirmoq, bahslashmoq kabi kommunikativ jarayonlarni ifodalovchi frazeologizmlar semantik, pragmatik va uslubiy jihatdan o'rganiladi. Tadqiqot davomida mazkur birliklarning qahramonlar nutqini individuallashtirish, milliy madaniy qadriyatlarni aks ettirish hamda badiiy matnning ekspressivligini kuchaytirishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, nutq faoliyatiga oid frazeologizmlarning kontekstual ma'nolari va ularning badiiy-estetik vazifalari misollar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari Abdulla Qahhor asarlarining lingvopoetik xususiyatlarini chuqurroq anglash hamda o'zbek frazeologiyasi masalalarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Abdulla Qahhor, frazeologizm, nutq faoliyati, kommunikativ birliklar, badiiy matn, lingvopoetika, pragmatika, semantika, uslubiyat, milliy-madaniy xususiyatlar.

Tilshunoslikning frazeologiya sohasi frazemalarning semantik, struktural-grammatik xususiyatlari bilan bir qatorda, funksional-uslubiy imkoniyatlarini ham o'rganadi[1].

Iboralar yirik til birligi bo'lib, kamida ikkita mustaqil so'z (leksema)dan tarkib topadi, so'zlovchi nutqida (lison) tayyor holda bo'ladi. Ibora ma'nosi uning tarkibidagi leksemalarning ma'nosiga teng bo'lmaydi, ma'no jihatdan turg'un hisoblanadi va boshqa so'z bilan almashish imkoniyatiga ega emas. Iboralar nutqni yanada obrazli qilib ifodalashga xizmat qiladi[2].

Nutq faoliyati bilan bog'liq frazeologizmlar tarkibida, asosan, *gap*, *so'z*, *og'iz*, *jag'*, *til* kabi leksemalar ishtirok etadi:

1. **Gap** leksemasi qatnashgan frazeologizmlar:

Lekin yig'laganini bildirmaslik uchun meni gapga soldi, ikki gapning birida kular edi ("O'tmishdan ertaklar").

Gapga solmoq iborasi "gapirishga undamoq" ma'nosini ifodalaydi.

Keyinchalik bu gapning tagi chiqdi ("O'tmishdan ertaklar").

Gapning tagi chiqdi iborasi “masala oydinlashdi” ma’nosini ifodalaydi.

Dadamning “chillaxona”si to’g’risida mahallada gap o’rmalab qolgan, dadam farzand talab bo’lib kelgan bir juvonga rostmi, yolg’onmi, tegishgan emish (“O’tmishdan ertaklar”). Misolda qo’llangan gap o’rmalab qolmoq iborasining ma’nosi “mish-mish tarqalmoq”, “gap-so’z bo’lmoq”dir.

Quyidagi gapda *gapi bir joydan chiqmoq* iborasi qo’llangan bo’lib, u ikki shaxsning bir xil fikrlashiga ishora:

Yo Bahovuddin! Gapimiz bir joydan chiqqanini qarang, imomga men ham xuddi shundoq degan edim-a! (“O’tmishdan ertaklar”)

2. **So’z** leksemasi qatnashgan frazeologizmlar:

Cholning qulog’iga hozir gap kirmaydi, og’ziga so’z olib qo’ydi (“O’tmishdan ertaklar”). Misolda qo’llangan *og’ziga so’z olib qo’ymoq* iborasi *qasam ichmoq* iborasining sinonimidir, ya’ni, biron-bir ishni qilish yoki qilmaslik haqida va’da bermoqdir.

Quyidagi nutq parchasida esa *so’zi o’tmoq* va *tilini tiymoq* iboralari qo’llangan bo’lib, ularning har ikkalasi nutq faoliyati bilan bog’liq frazeologizmlardir:

Soxta g’amxo’rlik ostida do’q-po’pisa, mingboshi dodxoh va Buvaydining manman degan, hatto mansabdorlarga ham so’zi o’tadigan yuzboshi haqidagi bu gaplarning zamirida o’sha muddao – dadamning tilini tiydirish, tarqab borayotgan maktabni tutib qolish muddaosi bor edi (“O’tmishdan ertaklar”).

3. **Og’iz** leksemasi qatnashgan frazeologizmlar:

Sal kunda dadam og’izga tushib ketdi. Og’izga tushmoq iborasi “ko’pchilik orasida gap-so’z bo’lmoq” ma’nosini ifodalaydi. “O’tmishdan ertaklar” asarida bu ibora juda ko’p qo’llangan.

Bunday taklifni qilgani, chamasi usta Mo’minning ham og’zi bormadi (“O’tmishdan ertaklar”).

Keltirilgan misoldagi *og’zi bormadi* iborasi “biron andisha-mulohaza bilan aytishni ma’qul ko’rmaslik” ma’nosini anglatadi.

Bular irillasa, har chog’ dadamga og’iz solishi, har qanaqa qilib ham bo’lsa uni mardikorlikka berib yuborishi mumkin edi. “O’tmishdan ertaklar” asaridan olingan yuqoridagi gapda *og’iz solmoq* iborasi qo’llangan bo’lib, u “mardikorlikka olish haqidagi ro’yxatga qo’shmoq” ma’nosini ifodalaydi.

O’g’zi suv ochmoq iborasi xalqda “biron-bir narsani yegisi kelmoq, tanovul qilishni xohlamoq” ma’nosida qo’llanadi. Abdulla Qahhorning “O’tmishdan ertaklar” asarida esa u teskari ma’noda, ya’ni “o’sha narsani

yeyishni xohlamaslik” ma’nosini ifodalagan: *Shinnini ko’rishim bilan og’zim suv ochar, ko’nglim aynir edi* (“O’tmishdan ertaklar”).

4. **Til** leksemasi qatnashgan frazeologizmlar:

Til uchida iborasi “shunchaki gapirish, xohlamasdan gapirish” ma’nolarini anglatadi:

Ayam bu gapni til uchida aytayotganini bilib tursam ham, “Unaqa dema”, degan ma’noda sekin biqiniga turtdim (“O’tmishdan ertaklar”).

Ayamga “Zinger”ni o’rgatayotgan semiz xotin yalt etib menga qaradi:

– *Voy, tiling chiqib qolipti-ku! – dedi* (“O’tmishdan ertaklar”).

Bu matnda qo’llangan *tili chiqmoq* iborasining ma’nosi “indamay yurgan kishining gapiradigan bo’lib qolishi”ga ishora.

5. **Jag’** leksemasi qatnashgan frazeologizmlar:

Kampirning jag’i biroz tiyildi (“O’tmishdan ertaklar”).

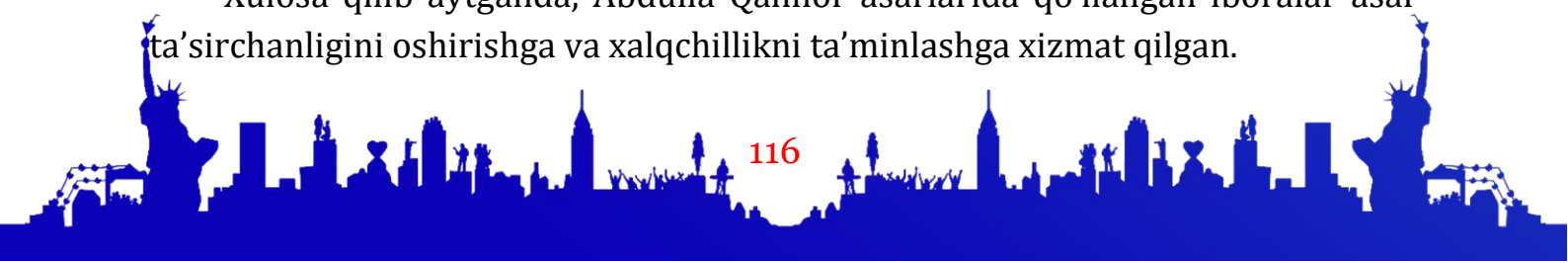
Shu orada Valixon so’fining jag’ini ochadigan bir hodisa yuz berdi. (“O’tmishdan ertaklar”)

Keltirilgan gaplarda qo’llangan *jag’i tiyilmoq* va *jag’i ochilmoq* iboralari o’zaro antonim iboralardir.

Juvon o’lgur o’g’limning til-jag’ini bog’lab olgan. O’g’lim o’shaning chizgan chizig’idan chiqmaydi, o’sha kelib dasturxonga o’tirmaguncha ovqatga qo’l uzatmaydi (“O’tmishdan ertaklar”). Bu gapda qo’llangan *til-jag’ini bog’lab olgan* iborasi “o’z yo’liga yurgizmoq”, “aytganini qildirmoq” ma’nolarini ifodalaydi.

Abdulla Qahhor hikoyalarida inson tana a’zolari nomlari bo’lgan *qo’l, ilik, oyoq, tish, ko’z, quloq* leksemalari qatnashgan iboralar ham ko’plab uchraydi va ular turli ma’nolarni ifodalaydi: *Shunday yaxshi shogirdni qo’ldan chiqargani ko’ngli bo’lmas edi* (“O’tmishdan ertaklar”); *Ayam aytmoqchi ikki qo’l-u bir tepa bo’ldik-qoldik* (“O’tmishdan ertaklar”); *Vaqtida mardikor puli qishloqning iligini quritgani uchun dehqon qishda kerakli asbob-uskunasi saylab qo’yolmadi* (“O’tmishdan ertaklar”); *Urush o’tguncha Qo’qonga borib turmasak, oyoqosti bo’lamiz* (“O’tmishdan ertaklar”); *Ikki oy o’tar-o’tmas... “abyot”larga tishim o’tadigan bo’ldim* (“O’tmishdan ertaklar”); *Biroq bir narsa tishga tegib qoldi* (“O’tmishdan ertaklar”); *Domla maktabga tomon ko’z tashladi* (“O’tmishdan ertaklar”); *Bu hovliga uzoqdan ko’zim tushsa ham, odamlarning yelkasida tebrangan tobut... ko’z oldimga kelar edi* (“O’tmishdan ertaklar”); *Hech birining qulog’iga gap kirmadi* (“O’tmishdan ertaklar”).

Xulosa qilib aytganda, Abdulla Qahhor asarlarida qo’llangan iboralar asar ta’sirchanligini oshirishga va xalqchillikni ta’minlashga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qahhor A. Asarlar. Besh jildlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1987.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
3. Yo‘ldoshev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida frazeologiya masalalari. – Toshkent: Fan, 1969.
4. Mengliyev B., Xoliyorov O. Hozirgi o‘zbek tili. Leksikologiya va frazeologiya. – Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2017.
5. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2007.
6. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. II jild. Lingvistik tadqiqotlar. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
7. Mamatov A. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanish asoslari. – Toshkent: Fan, 1999.
8. Vinogradov V.V. Russkiy yazyk. Grammaticheskoye ucheniye o slove. – Moskva: Vysshaya shkola, 1986.
9. Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka. – Moskva: Vysshaya shkola, 1996.

